

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1958.2.01>

TEORJUSLIKUST MÕISAMAJANDUSEST EESTI ALAL XVI SAJANDI KESKEL

H. Ligi

Ajalookirjanduses on korduvalt toonitatud mõisamajanduse kasvu ning teorjuse osatähtsuse tõusu Eesti alal XV sajandi lõpul ja XVI sajandi esimesel poolel. Kuid tänini ei ole need küsimused olnud eriuurimise objektiks. Pisut lähemalt on nendega tegelnud vaid balti-saksa ajaloolane H. Bosse,¹ kes aga kasutatud allikmaterjali vähesuse ja paha-tihti väära tõlgendamise tõttu pole märkimisväärsete tulemusteni jõud-nud. Ometi tuginevad H. Bosse tööle kõik senised üldkäsitlused.

Otseseid andmeid teorjuse suuruse kohta enne Liivi sõda on väga napilt ja sedagi n. ö. eriseisundis olevate talupoegade kohta. Nii tegid Randvere talupojad, kes tegelesid ka kalapüüügiga, aastas 9 korralt teopäeva ja 3 talgupäeva.² Lulupä vabatalud Karja kihelkonnas tegid 1529. a. igalt adramaalt 26 teopäeva. Nende ja mõnede teiste, enamasti veel varasemast ajast päritolevate teadete põhjal tehti tavaliselt järeldus, et veel XVI sajandi keskel olevat teomäärad mõisates, välja arvatud era-mõisad, olnud väga madalad ja mõisamajanduse osatähtsus kaunis väike. Arvates, et Lulupä vabatalupoegade teomäär kujutas endast ilmselt möön-dust vabatalupoegadele, peab P. Johansen võimalikuks, et tavalised adra-talupojad tegid aastas 40—45 rakmeteopäeva. Selle hüpoteetilise seis-uksa aktsepteeris ka E. Blumfeldt, kes tema alusel püüdis välja arvutada, kui palju teolisi oli XVI sajandi keskel iga päev Kaarma piiskopimõisa käsutuses.³

Üldkäsitlustes on ka omaks võetud H. Bosse seisukoht, et Padisel olevat 1564. a. nõutud vaid 6 teopäeva aastas.⁴ See arvamus tugineb Padise 1565. a. vakuraamatule, õigemini pealiskaudsele tutvumisele temaga. Nimelt oli Padisel kombeks osa teopäevi rahas välja lunastada. H. Bosse järgi ei olevat väljalunastatud teopäevade arv kunagi ületanud kuut.⁵ Siit teeb ta järelduse, et talupoegadelt aastas nõutud maksimaalne teopäevade arv oligi kuus. Kui nõustuda H. Bossega, siis peaksime arvama, et 6 teopäeva aastas nõuti nii Lawer Ruesse 3-adramaaliselt talult kui ka Porssy Berenti vabadikukohalt, sest mõlemad nad lunasta-sid välja 6 teopäeva.⁶ Sama palju teopäevi on välja lunastanud veel vaba-dikud Nock Berth Padise külast, Matz Peltzer, Hanns Berth ning Hetter-

¹ H. Bosse, Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, Bd. 24, Riga, 1933.

² Das älteste Wackenbuch des Revaler St. Johannis-Siechenhauses 1435—1507, hrsg. von P. Johansen. Reval, 1925, lk. 70 jj.

³ Eesti majandusajalugu I, toim. H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar. Tartu, 1937, lk. 80.

⁴ Sealsamas, lk. 80.

⁵ H. Bosse, Der livländische Bauer, lk. 423.

⁶ Vt. ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 934, l. 340 ja 308.

man Matz Metslõugult ja rida teisi.⁷ Vähe sellest: H. Bosse järgi olevat vaid üksikud suuremad adratatud veel eraldi välja lunastanud heinateo-kohustuse,⁸ tegelikult aga ostis vabadik Duwe Tomas 1565. a. lisaks viiele „tavalisele” teopäevale veel välja 3 heinateopäeva,⁹ vabadik Murro Jan 6 „tavalist” teopäeva ja 4 heinateopäeva.¹⁰ Vabadikud Remmy Simen ja Koema Jack lunastavad kumbki välja 7 teopäeva jne.¹¹

Ka teises Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis säilitatavas Padise vakuraamatus, mis pärineb 1567. aastast, ei piirdu maksimaalne välja-lunastatud teopäevade arv kuuega. Nii on Määraküla adratatunik Pepe Jurgen välja ostnud 8 „harilikku” teopäeva,¹² Kane Jack — 7,¹³ Kurwitze Tonnis — 8,¹⁴ Lasse Mick — 9.¹⁵ Kõik ülalnimetatud talud olid 1—1¹/₂ adramaa suurused, Lawer Ruessel, kelle talu oli 3 adramaad, ostis välja 13 „tavalist” teopäeva.¹⁶ Ühe adramaa suuruse talu peremehed Filte Jurgen ja Tamme Hann lunastasid 1567. a. rahaga välja 5 „tavalist” ja 5 heinateopäeva.¹⁷

Seega ei ole H. Bosse suutnud tõestada, et „samal ajal kui täisadrik kohati oli kohustatud tegema ümmarguselt 300 rakmepäeva, nõuti teistes mõisates vaid 6 teopäeva aastas”.¹⁸ H. Bosse katset välja lunastatud teopäevade arvu põhjal kindlaks määrata teonormi suurust Padise kloostri mõisas tuleb pidada täiesti ebaõnnestunuks.

Teotöö ulatuse kohta eramõisates on meil andmeid väga napilt, kuid ilmselt oli see tublisti suurem kui ordu- või piiskopimõisates. XVI sajandi 2. poolest pärinevas Maydelli talupoegademääruses öeldakse: „Saata adramaalt iga päev üks tugev töömees oma rakmega ja omal leival aitama tööajal heina koristada, rukist ja suvilija lõigata.”¹⁹

Võiks arvata, et tegemist on ainult erandjuhtumiga. Kuid teisest XVI sajandi keskpaigast (1553. aastast) pärinevast ürikust nähtub, et ka Tartu piiskopkonnas asuva Kardla (Cardell) mõisa talupojad või nende talu inimesed „on kogu aasta läbi igal tööpäeval teinud ja peavad tegema tegu, ja nimelt maad harima, külvama, puid raiuma ja muud, kõik nende omal toidul olles”.²⁰ Kuid ka esitatud paari fakti põhjal on riskantne teha kaugeleminevaid üldistusi. Pealegi vähendab viimasena märgitud dokumendi väärtust asjaolu, et tegemist on kahjutasutaotlusega, kus mõisa sissetulekuid võib-olla püüti näidata tegelikest suurematena.²¹ Talupoegadelt nõutud teopäevade arvu kohta käivate nappide andmete kõrval on veel teine võimalus mõisamajanduse arenguastme ja ühtlasi ka

⁷ Sealsamas, l. 268 jj.

⁸ Der livländische Bauer, lk. 423, joonealune märkus 3.

⁹ ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 934, l. 365.

¹⁰ Sealsamas, l. 271.

¹¹ Sealsamas, l. 307 ja 304.

¹² Sealsamas, l. 23.

¹³ Sealsamas, l. 65.

¹⁴ Sealsamas, l. 68.

¹⁵ Sealsamas, l. 138.

¹⁶ Sealsamas, l. 125.

¹⁷ Sealsamas, l. 134 ja 137.

¹⁸ H. Bosse, Der livländische Bauer, lk. 427. Et H. Bosse on antud juhul allikat kasutanud äärmiselt lohakalt, nähtub ka sellest, et tema kinnituse järgi olevat Padisel iga väljalunastatud teopäeva eest makstud 9 šillingit, heinateo kohustus olevat aga välja ostetud 12 šillingit eest (vt H. Bosse, Der livländische Bauer, lk. 423); tegelikult aga maksti iga lunastatud lõikuse-, sõnnikuveo- ja künnipäeva eest 6 šillingit, iga heinateopäeva eest 9 šillingit. Kurioosumina tundub, et Bosse poolt lisana toodud väljavõttes Padise vakuraamatust, millele ta ise viitab, on andmed õiged.

¹⁹ Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, hrsg. von Dr. F. G. v. Bunge u. Dr. C. J. A. Paucker, Bd. VI, Reval, 1851, lk. 220.

²⁰ Tsiteeritud H. Bosse, Der livländische Bauer, lk. 422 järgi.

²¹ Sealsamas.

teotöö osatähtsuse ning ulatuse kindlaksmääramiseks, ja nimelt: mõisapõldudel toodetud viljahulga võrdlus taludelt naturaalandamitena võetud viljaga.

Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarihiivis leidub huvitav dokument, mis kannab pealkirja „Rentan och mantalet vtaif alle Kon. Mat. till Suerige vår Allernadigte herres Slått och gårdar wdy Lyfflandh”.²² Dokument on koostatud 1569. a. ilmse eesmärgiga saada ülevaadet Liivimaal Rootsi krooni valdusse läinud mõisate ja külade suurusest ja neilt laekuvatest (osalt ka enne sõda laekunud) sissetulekute. Nähtavasti on andmed enamikus võetud eelmiste aastate vakuraamatutest. Igatahes ilmnes „Rentan och mantalet'i” võrdlemisel Lihula linnuseläani 1565. a. vakuraamatuga, et temas endiste ordu-, piiskopi- ja kloostri mõisate kohta sisalduvad andmed kattuvad täht-tähelt nimetatud vakuraamatu kokkuvõtetega (peale ühe mahakirjutusvea). Rea mõisate puhul on otseselt märgitud, et andmed käivad 1565. a. kohta.²³

Loomulikult kerkib küsimus: kuivõrd kasutatavad on selle dokumendi andmed Liivi sõja eelse olukorra valgustamiseks? Vahepeal oli ju senine feodaalriigikeste süsteem kokku varisenud, maa oli saanud endale uued isandad ja mis peasi — laastav sõjategevus, mille areeniks suuremal või vähemal määral, lühemat või pikemat aega oli olnud kogu Eesti ala, pidi maa tootlikke jõude paratamatult purustama ja purustaski tunduvas ulatuses. See nähtub ka „Rentan och mantalet'ist”: real juhtudel, kui mõnest mõisast ja talle alluvatest küladest saadi endisest palju vähem vilja, on samas antud umbkaudsed andmed selle kohta, kui palju laekus vilja varem; need andmed on alati tublisti suuremad.²⁴

Kuid antud juhul polegi meile niivõrd olulised absoluutarvud, kuivõrd just mõisapõldudel toodetud ja taludelt laekunud viljahulga suhe. Meie arvates ei toimunud Liivi sõja esimestel aastatel selles osas kuigi olulisi muutusi. Esimestest Rootsi vakuraamatutest nähtub kõigepealt hulgaliste lokaalsete erinevuste olemasolu eri piirkondade talupoegade koormiste struktuuris ja määrades.

Et Rootsi krooni valdusse läinud mõisates jäeti esialgu talurahva ekspluateerimise endine süsteem puutumata, näitab, kus see võimalik, sajandi esimesest poolest teadaolevate koormismäärade võrdlemine hilisematega.²⁵ Senise koormiste struktuuri püsijäätmine oli ka täiesti mõistetav, sest tema muutmine sõjaaja ebakindlas olustikus oleks paratamatult kaasa toonud mõisate sissetulekute vähenemise.

Mõisapõldude harimine lasus talupoegadel täpselt niisamuti nagu külapõldudegi harimine. Pole mingeid andmeid, mis kinnitaksid, et mõisapõldude harimises oleks nn. mõisapere etendanud nimetamisväärset osa. Kui talude tootmisvõime sõjategevuse tagajärjel langes, siis kajastus see paratamatult ka mõisapõldude harimises. Et see tõesti nii oli, nähtub 1560-ndate aastate keskpaiku talupoegadelt laekunud ja mõisapõldudelt saadud viljahulga võrdlusest vastavate, tõsi küll, umbkaudsete ja kohati liialdatud andmetega sõjaeelse toodangu kohta.

²² ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 930.

²³ Enamik 1560-ndaist aastaist säilinud vakuraamatutest asub Rootsi Riigiarhiivis, mis polnud autorile kättesaadav. Seetõttu polnud võimalik „Rentan och mantalet'it” nendega võrrelda.

²⁴ Neisse arvudesse tuleb aga suhtuda üsnagi ettevaatlikult, nagu näitab mõne mõisa all olevate talude arvu võrdlus samadelt taludelt oletatavasti varem saadud vilja hulga.

²⁵ Nii oli see näiteks vakukoormistega Saare-Lääne piiskopkonna mandriosas (vt. F. v. Stackelberg, Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit. Sitzungsberichte der Altertumsforschenden Gesellschaft zu Pernau, Bd. VIII, Pernau, 1926, lk. 213 jj.; ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 932.).

Tabel 1

Mõisa nimetus	Mõisapõldudelt saadi vilja*	Taludelt saadi vilja naturaalandamina	Kokku	Mõisapõldudelt saadud vilja osatähtsus mõisa käsutusse läinud vilja hulgast (%-des)	
1	2	3	4	5	
H A R J U M A A	<i>Harjumaa</i>				
	Harku	1954	1074	3028	64,5
	Järveküla	2691	1100	3791	71,0
	Keila	2316	4260	6576	35,2
	Ruila	3189	3985	7174	44,5
J Ä R V A M A A	<i>Järvamaa</i>				
	Albu	1396	3966	5362	26,1
	Halliku	468	1302	1770	26,3
	Mäo	2272	4058	6330	35,9
	Purdi	1181	960	2141	55,1
P Ä R N U - L Ä Ä N E o r d u a l a	<i>Pärnu-Lääne orduala</i>				
	Lihula	1191	1211	2402	49,6
	Matsalu	355	495	850	41,8
	Sõtküla	708	673	1381	51,3
	Tori	334	528	860	38,6
S A A R T E o r d u a l a	<i>Saarte orduala</i>				
	Maasi	1620	1662	3282	49,0
	Muhu	2280	2825	5105	44,7
	Pühalepa	790	1221	2011	39,4
	Saare	1440	1152	2592	55,9
H A R J U M A A	<i>Harjumaa</i>				
	Jägala	1008	301	1309	77,0
	Kiviloo	441	544	985	46,8
	<i>Saare-Lääne piiskopkonna mandriosa</i>				
	Audru	1470	2348	3818	38,5
	Koluvere	1419	2652	4071	34,9
	Koonga ²⁶	2010	6961	8971	22,4
	Lihula koos Kasariga	1604	4280	5884	28,9
	Uuemõisa	780	2365	3145	24,8
S A A R E - L Ä Ä N E p i i s k o p i v a l d u s e d s a a r t e l	<i>Saare-Lääne piiskopi valdused saartel</i>				
	Alliksaare	75	1081	1156	5,5

* Harjumaa mõisate puhul on mõõtühikuna kasutatud tallinna, teiste puhul — saare-lääne vakka.

²⁶ 1543. a. hinnati Koonga piiskopimõisa normaalset rukkikülvi 3,5 säilitisele (F. v. Stackelberg, Der Landesbesitz im Kreise Pernau, lk. 161). Seega oli talivilja all umbes 35,5 hektarit. 1565. a. saadi Koonga mõisapõldudelt 12 säilitist rukist. Vilja kogutoodang (33,5 säilitist) näib 1565. a. olevat samuti pisut suurem kui arvatav 1543. a. saak, eeldades, et saadi 4 seemet.

	1	2	3	4	5	
KLOOSTRIMÕISAD	<i>Harjumaa</i>					
	Kostivere	1858	588	2446	76,0	
	Padise ²⁷	1920	3980	5900	29,3	
	Purila ²⁸	1260	756	2016	62,5	
	Raasiku	972	1772	2744	35,4	
	Viimsi ²⁹	1872	1116	2988	62,7	
Saare-Lääne piiskopkond						
	Lihula kloostri mõis	865	2876	3741	23,1	
ERAMÕISAD	<i>Harjumaa</i>					
	Kiiu ³⁰	1728	864	2592	66,7	
	Lagedi ³¹	1728	990	2718	63,9	
	Saare-Lääne piiskopkonna mandriosa					
		Kirimäe	250	60	310	80,6
		Liivi	1110	372	1482	75,0
		Palivere	1138	445	1583	71,9
		Sipa	804	386	1190	67,6
		Tagavere	620	410	1030	60,2
		Tolli	561	601	1162	48,3
		Vana-Kasti	1413	579	1992	70,9
Vigala		1680	1500	3180	52,8	
Võnnu		862	303	1165	74,0	

Ülalesitatud „Rentan och mantalet'i” põhjal koostatud tabelis 1, mis annab ülevaate mõisapõldudel ja naturaalandamitena saadud vilja vahekorras, ei ole tehtud vahet vilja liikide vahel, kuna vilja tootmiseks kulutatud tööhulga seisukohalt pole selleks vajadust.

Järgnevalt esitame ka umbkaudsed ja, nagu juba toonitatud, ilmselt liialdatud andmed „Rentan och mantalet'i” põhjal selle kohta, kui palju enne Liivi sõda saadi mõnes mõisas vilja mõisapõldudel ja kui palju naturaalandamina talupoegadelt (tabel 2).

Tabeleist 1 ja 2 nähtub, et peaaegu kõigis eramõisates, mille kohta meil on andmeid, saadi enne sõda mõisapõldudel rohkem vilja kui naturaarendina talupoegadelt. Seejuures on meil teateid eelkõige Läänemaa eramõisate kohta. Tuleb arvata, et Harju- ja Virumaal, kus mõisaid hakati rajama tublisti varem ja kus nende võrk oli tihedam, vilja turustamine hõlpsam ning ka pinnas parem, oli mõisapõldudel saadud vilja osatähtsus tunduvalt suurem. Teatavat kinnitust sellele arvamusele leiame samuti tabelist 1. Kui võtame arvesse ka eramõisate taludelt nõutava teotöö ulatuse kohta teadaolevad faktid,³² siis jõuame järeldusele, et eramõisates oli XVI sajandi keskpaiku teoorjusel suurem tähtsus kui naturaarendil.

²⁷ Rootslastega asustatud 4 vakuse talupojad olid Padisel ilmselt teotööst vabastatud. Eestlastega asustatud vakustest laekus 3069 tallinna vakka teravilja. Seega toodeti mõisapõldudel ligi 40% viljast, mis saadi eesti vakustest ja mõisapõldudel kokku.

²⁸ Mõisapõldudele külvati 5 säilitist 4 punda (390 tallinna vakka).

²⁹ Mõisapõldudele külvati 5 säilitist 8 punda (408 tallinna vakka).

^{30, 31} Aastakülvi hinnati 4 säilitisele (288 tallinna vakka).

³² Vt. lk. 84.

Tabel 2

Mõisa nimetus	Mõisapõldudelt saadi vilja (säilitistes)	Taludelt saadi vilja naturaalandamina (säilitistes)	Mõisapõldudelt saadud vilja osatähtsus mõisa käsutusse läinud vilja hulgast (%-des)
Liivi	35	30	53,8
Võnnu	30	30	50,0
Tagavere	30	20	60,0
Palivere	35	25	58,3
Kirimäe	12	8	60,0
Uugla	35	25	58,3
Kiltsi	30	25	54,5
Ungru	25	24	51,0
Vigala	80	70	58,3
Valgu	40	30	59,1
Vana-Kasti	40	40	50,0
Päri	30	30	50,0
Varbola	40	50	44,4
Tampen	12	7	63,2

Ordumõisates ulatus mõisavilja osatähtsus 26,1 protsendist (Albus) 71 protsendini (Järvekülas). Enamasti kõikus see aga 35—55 protsendi vahel. Teise koha pärast mõisamajanduse arendamisel võistlesid orduga Tallinna piiskop, Pirita ja Padise klooster. Saare-Lääne piiskop jäi neist mõnevõrra maha: tema valdustes andsid mõisapõllud 22 (Koonga) kuni 40 protsenti (Audru) piiskopi käsutusse läinud viljast. Eriseisundis olid piiskopi valdused Hiiumaal — siin oli naturaarent veel rõhuvast ülekaalus.

Niisiis oli läänistamata aladel mõisapõldude erikaal ja rööbiti sellega ka teorendi osatähtsus märgatavalt väiksem kui eramõisates. Kuid ka siin võeti rohkem kui kolmandik feodaalsest rendist talupoegadelt teotöö näol.

Ülaltoodu põhjal tuleb järeldada, et Liivi sõja eel oli teorent Eesti alal muutumas, kohati aga oli juba muutunud tähtsaimaks feodaalse rendi vormiks.

Kuid ülaltoodud tabeleist ei selgu, mitu tööpäeva nõuti ühes või teises mõisas ühelt adratalult või adramaalt keskmiselt nädalas. Selle umbkaudnegi väljaarvutamine ei ole aga vähem oluline kui teo- ja naturaarendi vahekorra kindlaksmääramine. Püüame seda allpool teha, kasutades meie käsutuses olevaid andmeid. Kõigepealt on „Rentan och mantalet'is” ära toodud iga mõisa käsutuses olevate ja mõisasse teolisi andvate adratalude (ja adramaade), üksjalgade ning vabadike arv. Samuti on võimalik mõisapõldudelt saadud viljahulga põhjal välja arvutada iga mõisa külvipinna umbkaudne suurus. Seejuures eeldame, et tegemist on kolmeväljasüsteemiga ja et keskmiselt saadi 4 seemet. Kõige enam raskusi on meil arvutusteks vajaliku kolmanda komponendiga — teotöö intensiivsusega. Seni polnud meil XVI sajandist õieti mingeid andmeid selle kohta, mitu vakamaad mõisapõldu tuli keskmiselt igal rakmeteolisel harida. Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis leidub siiski mõningaid andmeid teotöö intensiivsuse kohta Läänemaal. XVI sajandi viimasel aastakümnel. 1591. a. saadi Rootsi kroonile kuuluva Lihula mõisa põldudelt 29 sälitist 7½ vakka vilja.³³ Seega oli aastane külv

³³ ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 932, l. 174 ja 214.

umbes 7,3 säilitist.³⁴ Mõisapõldude harijatena tuli arvesse 123 adratalu (kokku 134³/₄ adramaad), 15 üksjalga ja 36 vabadikku.³⁵ Ühe adramaa suurune talu tegi aastas 156 teopäeva,³⁶ s. o. 3 päeva nädalas. Rõhuv enamik adratalude poolt tehtavatest teopäevadest olid kahtlemata rakme-päevad. Nii näiteks arvestati samas piirkonnas asuvas Tottile kuuluvates mõisates 1664. a. iga rakmeteolise kohta suvel $\frac{1}{4}$ — $\frac{2}{3}$ jalateolist, keskmiselt — 0,4 jalateolist.³⁷ Kuna osa jalateost sooritati üksjalgade ja vabadike poolt, tuleks arvata, et keskmise suurusega adratalu (1,1 adramaad) tegi nädalas vähemalt 2 rakme- ja 1 jalapäeva. Järelikult oli iga päev mõisa käsutuses vähemalt 42 rakmeteolist. Seega tuli iga säilitise mahakülvatud seemne kohta aasta ringi 6 rakmeteolist.

Samuti Rootsi kroonile kuuluval Kloosrimõisal oli 1591. a. 36 adratalu (kokku 35 adramaad), 6 üksjalga ja 7 vabadikku.³⁸ Mõisapõldudelt saadi 510 vakka teravilja, seega oli mõisa aastakülv umbes 2,1 säilitist. Eeldades, et teonormid olid siin samad kui Lihulaski, jõuame otsusele, et ka siin tuli ühe säilitise mahakülvatud seemne kohta iga päev 6 rakmeteolist.

Võrdleme meie poolt väljaarvutatud keskmist normi hilisemate, XVII sajandi teisest poolest pärinevate andmetega.

Totti mõisate valitseja Skooghi poolt 1664. a. esitatud projektis, mille hiljuti avastas A. Soom ja mis taotleb mõisapõldude laiendamist ning teotöö intensiivistamist Totti Läänemaal asuvas mõisate kompleksis, leitakse, et Lihula mõisas on otstarbekas arvestada 10-säilitiselise aastakülvi jaoks aasta ringi 41 rakmeteolist ja suvekuudel veel 15 jalateolist; Matsalu mõisas aga 5-säilitiselise aastakülvi juures 25¹/₂ rakmeteolist ja neile suvel lisaks veel 17¹/₂ jalateolist.³⁹ Seega peetakse siin normaalseks, et iga säilitise külvi kohta tuleb aasta ringi iga päev 4—5 rakmeteolist. A. Soomi andmeil oli XVII sajandi teisel poolel Liivimaal üldiselt läbi lõõnud teonorm, mille kohaselt ühe säilitise külvi kohta tuli 3 atra, s. o. 3 rakme- ja 3 jalateolist.⁴⁰ Taevere mõisa rentniku Chr. Buldringi teatel ei olevat see norm Viljandi alal otstarbekohane ning rentnik peab kohaseks arvestada ühe säilitise külvi kohta 4 atra.⁴¹ Seejuures tuleb märkida, et Lääne-Eestis sooritati põllutööd peajasjalikult härgadega, Lõuna-Eesti alal aga kasutati selleks suuremal määral hobuseid. Kahtlemata oli teotöö XVII sajandi teisel poolel tunduvalt intensiivsem kui XVI sajandi lõpul või keskpaiku. Kõike seda arvestades peaks meie poolt aluseks võetud norm — 6 rakmeteolist ühe säilitise külvi kohta — olema pigem minimaalne kui suurendatud. Eriti ordu- ning piiskopimõisates võis ühe säilitise külvi kohta tulla rohkemgi rakmeteolisi.

Autor on püüdnud välja arvutada ühe adratalu resp. adramaa poolt nädalas tehtud rakmepäevade hulka, esitades tulemused tabelis 3. Seejuures ei tohi aga unustada, et tegelik teokoormis oli mõnevõrra suurem,

³⁴ Tollal kasutusel olnud kolmeväljasüsteemi juures oli see kahele väljale külvatud seemne hulk. Termineid *vaka-* ja *tündrimaad* on autor vältinud, kuna neid kui maamõõduühikuid XVI sajandil veel ei tuntud.

³⁵ ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 932, l. 75—133.

³⁶ Sealsamas, l. 133.

³⁷ A. Soom, Om ökning av de estniska böndernas dagsverken under 1600-talet. *Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia* II, 1950—1954, Stockholm, 1955, lk. 64 ja 65.

³⁸ ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 932, l. 61—74.

³⁹ A. Soom, Om ökning av de estniska böndernas dagsverken, lk. 65.

⁴⁰ A. Soom, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954, lk. 234, joonealune märkus 70.

⁴¹ Sealsamas.

Tabel 3

Mõisa nimetus		Mõisa aastakülv (sälitistes)	Adra- talusid	Adramaid	Ühelt adra- maalt rakme- päevi nädala- las (umbes)	Adratallut rakmepäevi keskmiselt nädalas
1	2	3	4	5	6	
D A S Ö M U D O R	<i>Harjumaa</i>					
	Harku	6,75	53	90	3	5
	Järveküla	9,4	40	80	4	8
	Keila	8	175	215	1 ¹ / ₂	1 ³ / ₄
	Ruila	11	99	126	3	4
	<i>Järvamaa</i>					
	Albu	5,8	226	431	1/2	1
	Halliku	2	72	123 ¹ / ₂	1/2	1
	Mäo	8,6	284	508	1/2	1
	Purdi	4,8	64	117 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	2 ³ / ₄
U D O R	<i>Pärnu-Lääne orduala</i>					
	Lihula	5	88	171	1	2
	Matsalu	1,5	33	36 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	1 ³ / ₄
	Sõtküla	3	24	44 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂	4
	Tori	1,4	104	61	1	1 ¹ / ₂
	<i>Saarte orduala</i>					
	Maasi	7	117	113	2 ¹ / ₄	2 ¹ / ₄
	Muhu	7 ¹ / ₃	154	161 ¹ / ₂	3	3
	Pühalepa	3,3	191	127	1	3 ³ / ₄
	Saare	6	75	83	2 ¹ / ₂	3
P I S K O P I M Ö I S A D	<i>Harjumaa</i>					
	Jägala	3,8	13	31 ¹ / ₂	4 ¹ / ₄	10
	Kiviloo	1,5	39	52 ¹ / ₂	1	1 ¹ / ₂
	<i>Saare-Lääne piiskop- konna mandriosa</i>					
	Audru	6,1	146	96 ¹ / ₂	2 ¹ / ₄	1 ¹ / ₂
	Koonga	8,37	233	230	1 ¹ / ₄	1 ¹ / ₄
	Koluvere	6	114	123	1 ³ / ₄	2
	Lihula koos Kasariga	6,67	214	305	3 ³ / ₄	1
	Uuemõisa	3,25	608	255	1 ¹ / ₂	1 ¹ / ₄
	<i>Saare-Lääne piiskopi valdused saartel</i> ⁴²					
Kärla	6	≈ 100	≈ 115	2	2	
Lümanda	1	110	115 ¹ / ₂	1/2	1 ¹ / ₂	
Püha	5,3	78	76 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂	
Vana-Lõve	4,35	110	124	1 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	
K L O O S T R I M O I S A D	<i>Harjumaa</i>					
	Kostivere	6,35	31	31 ¹ / ₂	7	7
	Padise	6,67	125	142	1 ³ / ₄	2
	Purila	5,33	30	—	—	6
	Raasiku	3,4	64	127	1	2
	Viimsi	5,67	53	—	—	4
	<i>Saare-Lääne piiskopkond</i>					
	Lihula kloostri mõis	3,6	230	139 ¹ / ₂	1	1 ¹ / ₂

⁴² Käesolev tabel on koostatud „Rentan och mantalet” andmetel; andmed Saare-
maa piiskopimõisate kohta pärinevad aga koguteosest „Saaremaa” (Tartu, 1934).

	1	2	3	4	5	6
H A R J U M A A	<i>Harjumaa</i>					
	Kehtna	5	33	37	6	6
	Kiiu	4	24	23	6	6
	Klooga	2,5	11	—	—	8
E R A M Õ I S A D	Lagedi	4	24	23 ^{1/2}	6	6
	<i>Saare-Lääne piiskopkonna mandriosa</i>					
	Kirimäe	1	12	11 ^{1/2}	3	3
	Liivi	4,6	60	25	6 ^{1/2}	3
	Palivere	4,7	43	30	5 ^{3/4}	4
	Päädeva	8	43	43	6 ^{1/2}	6 ^{1/2}
	Päärdu	3	21	10 ^{1/2}	10	5
	Sipa	3,4	24	18	6	5
	Tagavere	3,4	38	24	3 ^{1/2}	5
	Tolli	24	52	24	4	1 ^{3/4}
	Vigala	7	125	70	2	3 ^{3/4}
	Võnnu	3,6	43	39	3	3 ^{1/2}

sest kõnesolevas tabelis pole arvestatud jalategu. Muidugi ei pretendeeri tabel 3 absoluutsele täpsusele, sest temas esitatud andmed sisaldavad liiga palju ligikaudseid suurusi. Siiski peaks ta aitama selgitada teokoormise suurust XVI sajandi keskel.

Tabelist 3 ilmneb, et teokoormiste määras on väga suuri kõikumisi. Nagu võiski oodata, on eramõisates kehtivad teonormid üldiselt tublisti suuremad kui maahärrade ja kloostrite mõisates. Sajandi keskpaiku on esimestes kõige tavalisemaks teonormiks 6 rakmepäeva adramaalt nädalas, kohati isegi enam. Ka ordumõisates on teonormid juba kaunis kõrged, tavaliselt 2—3 rakmepäeva adramaalt nädalas, välja arvatud muidugi Järvamaa mõisad. Kõige väiksemad on teonormid Saare-Lääne piiskopi mõisates. Just siit on meil andmeid teatava, tõsi küll, väikese osa talupoegade üleviimise kohta raharendile XVI sajandi esimesel poolel.

Mõisamajanduse arengut XVI sajandi keskpaiku aitab paremini mõista selleks ajaks Eesti alal väljakujunenud mõisatevõrgu kindlakstegemine. Kahjuks ei võimalda ruum siinkohal ära tuua XVI sajandi keskpaiku Eesti alal eksisteerinud mõisate nimestikku. Loodame selle avaldada mõnes järgmises numbris. Siinkohal aga esitame vaid koondtabeli selle kohta, kui palju mõisaid eksisteeris meil Liivi sõja puhkedes ja millal mainitakse neid esmakordselt allikais (tabel 4). Mõistagi ei tohi esmakordse mainimise aastat samastada mõisa rajamise aastaga — viimane on vaid harukordadel kindlaks määratav.

Tabeli koostamisel on arvestatud vaid neid mõisaid, mis eksisteerisid Liivi sõja puhkedes.

Tabelist 4 nähtub, et XVI sajandi keskpaiku oli mõisamajandus Eesti alal arenenud veel üsna ebahühtlaselt. Kõige kaugemale oli see areng jõudnud Harju- ja Virumaal. Harjumaal oli mõisate rajamine alanud väga varakult ja juba 1343.—1345. a. talurahvasõja eel oli siin 21 allikaliselt kindlakstehtavat mõisat.⁴³ XIV sajandi lõpuni ilmus allikaisse veel 9 mõisat, millest tunduv osa oli kahtlemata olemas juba sajandi keskel. Virumaal olid vastavad arvud 2 ja 6. Mõisate varajane rajamine Harjumaal on seletatav röövvalutajate tähtsa tugipunkti Tallinna lähedusega

⁴³ S. Vahtre, Eesti talurahvasõja (Jüriöö ülestõusu) lähtekohast. „ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste Seeria”, 1956, nr. 1, lk. 72.

Tabel 4

	XIII saj.	1300—1350	1351—1400	1401—1425	1426—1450	1451—1475	1476—1500	1501—1525	1526—1550	Pärast 1551 või mittemäärata- vad	Kokku
Harjumaa	1	5	7	11	3	13	10	9	2	1	62
Virumaa	1	—	5	4	8	15	24	12	26	6	101
Järvamaa	1	1	—	—	3	3	1	2	1	10	22
Orduvaldused Kesk- ja Lõuna-Eestis	—	1	3	7	2	4	3	6	9	13	48
Orduvaldused Pärnumaal	—	2	—	—	1	2	—	—	4	7	16
Tartu piiskopkond	1	6	3	5	11	5	5	24	27	19	106
Saare-Lääne piiskopkonna mandriosa	—	—	1	2	5	1	6	6	3	20	44
Saare-Lääne piiskopivaldused Saaremaal ⁴⁴	—	—	—	—	—	—	—	—	—	44	44
Orduvaldused Saaremaal	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	10
Hiiumaa	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	6
Kokku	4	15	19	29	33	43	49	59	72	136	459

ja ka soodsamate turustamisvõimalustega. Virumaal kerkib enamik mõisaid esile alles XV sajandi viimasest veerandist alates: 62 mõisat, s. o. ligi $\frac{2}{3}$ ilmub allikaisse 75 aasta jooksul. Järvamaal oli eramõisaid isegi Liivi sõja eelõhtul kaunis vähe ja olemasolevadki on nähtavasti rajatud võrdlemisi hilja.⁴⁵ Ka ülejäänud ordualal oli mõisate võrk märgatavalt hõredam kui Harjus, Virus ja piiskopkondades. Valdav enamus orduala eramõisatest ilmub allikaisse XVI sajandi esimesel poolel. Ordu ise aga arendab samuti üsna hoogsalt oma mõisates viljatootmist ja teotöömäärad näivad ordumõisates olevat suuremad kui Saare-Lääne piiskopimõisates.⁴⁶

Saare-Lääne piiskopkonna mandriosas on Liivi sõja eel rohkesti kaunis suuri eramõisaid, kusjuures ka siin hakkab enamik mõisaid allikates esinema XV sajandi viimasest veerandist alates.⁴⁷ Nagu eespool nägime, oli nendes teoorjus XVI sajandi keskpaiku tõusnud juba tähtsaimaks rendivormiks. Arvukalt oli eramõisaid ka Saaremaal, kuid siin olid nad enamasti vaid paari-adramaalised. Kõige ebatäielikumad on andmed Tartu piiskopkonna osas. Tuleb aga arvata, et siin oli eramõisate osa tublisti suurem kui Saare-Lääne piiskopkonna mandriosas. Torkab silma, et Tartu

⁴⁴ Kuna Saaremaa kohta on publitseeritud väga vähe dokumente ja enamik säilinud ürikutest asub Kopenhaageni arhiivis, mis polnud autorile kättesaadav, on allikana kasutatud F. v. Buxhövdeni, *Materialien zur Gütergeschichte Livlands*, Riga, 1851 ja E. Blumfeldti poolt koguteose „Saaremaa” jaoks kirjutatud ulatuslikule uurimistöölle tuginevat ülevaadet Saaremaa kihelkondade ajalooft. F. v. Buxhövdeni ja E. Blumfeldti pole aga enamasti märkinud mõisate esmakordselt allikais esinemise aastat, seepärast on ka tabelis antud vaid mõisate koguarv.

⁴⁵ Järvamaa näib orduvalitsuse all üldse olevat nagu eriseisundis. Vaatamata viljakale pinnasele oli mõisamajanduse areng siin nõrk, talud suured ja nendelt nõutavad andamid ka teiste ordualadega võrreldes tublisti väiksemad. Vabatalupoegi oli Järvamaal rohkem kui mujal Eesti alal. Ka arheoloogiline materjal (peiteleid) näitab, et Järva talupoegade olukord oli parem kui mujal.

⁴⁶ Vt. tabel 3.

⁴⁷ Intensiivse eramõisate rajamise illustreerimiseks esitame järgmise detaili. 1549. a. jagasid vennad Jacob, Diedrich ja Johan Uksküllid oma isa pärandi. (Est- und Livländische Brieflade, T. I, Bd. I, hrsg. von Dr. F. G. v. Bunge u. Baron R. v. Toll. Reval. 1856, nr. 1333). Jacob (tapeti 1560. a. ülestõusnud eesti talupoegade poolt) sai isale kuulunud Lümända mõisa Kullamaa kihelkonnas; Diedrich aga vaid Mõraste (Morras)

piiskopkonnas hakkas enamik mõisaid allikais esinema peamiselt kahel perioodil — 1400.—1450. a. (16 mõisat) ja 1500.—1550. a. (51 mõisat). Esimesel neist perioodidest esilekerkinud mõisad on loodud nähtavasti juba tunduvalt varem ja nende rajamine näib olevat tingitud samadest teguritest nagu mõisate rajamine Harjuski. Sajandi teisel poolel on stimuleerivaiks tegureiks olnud nähtavasti feodaalide püüe kohaneda uutele turutingimustele ja pinnase suhteline headus, s. o. samad tegurid, mis esinesid ka Virumaal XV sajandi lõpust alates.

Eelnevalt nägime, et XVI sajandi keskpaigaks oli teorjusliku mõisamajanduse areng jõudnud juba nii kaugele, et ligemale pool feodaalselt rendist nõuti talupojalt sisse teotöö näol. Asume nüüd vaatlema küsimust: mis stimuleeris mõisamajanduse arengut ja kas on võimalik ajaliselts umbkaudseltki piiritleda mõisamajanduse hoogsama tõusu algust.

XVI sajandi keskpaiku oli feodaalide käsutusse läinud vilja hulk (vt. tabel 1) selline, et feodaalid ja nende teenijaskond ei suutnud sellest tarbida kuigi suurt osa. Veel XV sajandi teisel poolel olid feodaalid rendina laekunud vilja laenutanud talupoegadele küllaltki suurtes kogustes. XVI sajandil on olukord teine: vilja „laenamine” feodaali poolt talupojale või viimase poolt kümnise osaline maksmatajätmine on XVI sajandi allikais haruldaseks nähtuseks.⁴⁸ Seega pidi suurem osa feodaalide käsutusse läinud viljast saadetama turule. Viljatootmise suurendamise ja seega ka mõisamajapidamiste laiendamise põhjusi tuleb eelkõige otsida turustamisvõimaluste muutumisest. Vaatleme seda küsimust pisut lähemalt.

Eesti ala linnalised asulad hakkasid kaubandus- ja käsitöökeskustena kujunema juba ammu enne maa vallutamist ristirüütlite poolt. P. Johanseni hinnangu järgi oli Tallinnas juba 1372. aastal 4000 elanikku.⁴⁹ Väiksem polnud elanike arv ka Tartus. Liivi sõja eelõhtuks oli Tallinnas elanike arv tõusnud 7000-ni, Tartus umbes 5000-ni.⁵⁰ Meie linnanduse hea tundja R. Kenkmaa hindab elanike koguarvu kõigis Eesti ala linnades ja alevites XVI sajandi keskpaiku 20 000-le,⁵¹ E. Blumfeldt aga 15 000—18 000-le.⁵² Vilja ja teiste põllumajandussaaduste jaoks olemasoleva siseturu mahu määramisel tuleb arvestada ka seda, et linnade, eriti aga alevike elanikest oli osa veel mõningal määral seotud põllumajandusega ning sai toiduaineid oma n. ö. „abimajandist”. Linnades elavad feodaalid ja nende teenijaskond said toiduained muidugi otseselt oma mõisatest või oma talupoegadelt. Kuigi keskaegse inimese toidukaardis etendasid viljasaadustest valmistatavad toidud ja joogid kartuli jms. puudumise tõttu kahtlemata suuremat osa kui tänapäeval, tuleb siiski arvata, et XVI sajandi keskpaiku ei suutnud siseturg turustatavast viljast mahutada rohkem kui 200 000 riia vakka aastas.

---

küla. Liivi sõja puhkedes on siin juba ilmselt külapõldudele rajatud mõis, mille aastakülvi hinnatakse $1\frac{1}{2}$ sälitisele (ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 930, l. 58). Adratalusid on külas ainult 6 (kokku $4\frac{1}{2}$ adramaad). Peale selle on külas veel üks tühi adratalu. Uksjalgade ja vabadike kohta puuduvad kahjuks andmed. Vähemalt enne sõda pidi neid Mõrastest juba olema, sest vaevalt oleksid 7 adratalu tulnud toime mõisapõldude harimisega, mille suurus ei jäänud palju maha talumaadest. Eespool käsitletud teonorme rakendades ilmneb, et igal adratalul tuli nädalas teha umbes 8 rakmepäeva.

⁴⁸ Kõige selgemini nähtub see Jaani haigemaja vakuraamatutest (vt. P. Johansen, Das älteste Wackenbuch der Revaler St. Johannis-Siechenhauses 1435—1507. Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv II, 1925; Tallinna Linna ja Harju Rajooni Arhiiv, Ad. 31.).

⁴⁹ Eesti majandusajalugu I, lk. 44.

⁵⁰ Sealsamas.

⁵¹ Eesti ajalugu, II kd., toim. H. Kruus. Tartu, 1937, lk. 305.

⁵² Eesti majandusajalugu I, lk. 44.

Niisiis avarus Eesti ala siseturg põllumajandussaadustele XV—XVI sajandil, kuid siiski kaunis aeglaselt, suutmata hoida kõrgel viljahindu ning stimuleerida viljatootmise suurendamist.

Vaatleme, kuidas olid lood välisturuga.

Esimesed teated vilja väljaveost Eesti alalt pärinevad XIII sajandi lõpust.⁵³ Kuigi ulatuslikuks see esialgu muidugi kujuneda ei saanud ja ajuti, näit. 1436. a., veeti vilja koguni sisse.⁵⁴ Aja jooksul muutus aga vilja väljavedu ulatuslikumaks ja XVI sajandil oli vili kahtlematult Vana-Liivimaa peamiseks eksportartikliks. Nii moodustas teravili 1586. aastal Tallinna ekspordi väärtusest 49,8%.⁵⁵ Muud kaubad — lina, kanep, nahad, vaha jne. — ei olnud oma rõhuvas enamikus kohaliku päritoluga, vaid Venemaalt saabunud transiitkaubad. Vilja väljaveo ulatuse kohta puuduvad meil Liivi sõja eelsest perioodist usaldusväärsed andmed. B. Russow hindab oma kroonika teises väljaandes Liivi sõja eel Tallinna sadama kaudu aastast väljaveetud vilja hulka 10 000 sälitisele.⁵⁶ O. Liiv⁵⁷ ja G. Mickwitz⁵⁸ peavad Russowi poolt toodud arvu tublisti liialdatuks. Eeldades, et peamine osa viljast turustati vahetuskaubana soola vastu, hindab G. Mickwitz Tallinna kaudu eksporditud teravilja 3000—4000 sälitisele aastas.

V. Niitemaa arvates kinnitab G. Mickwitzi hüpoteesi Rootsi Riigi-archiivist leitud Uus-Pärnu rae poolt 1546. a. ordumeistrile saadetud kiri, milles väidetakse, et Tallinna sadamas seisvat 46 laeva, mis viivat Tallinnast välja 3000 sälitist teravilja.⁵⁹ Meie arvates ei luba ka see dokument määrata Tallinnast eksporditava vilja hulka, sest veel samal aastal võis Tallinnasse vilja järele tulla teisigi laevu. Teisest küljest on aga ilmne, et Uus-Pärnut püütakse kõnesolevas kirjas näidata võimalikult vaesena, kinnitades, et Pärnu õieti polevatki linn, ja mulje tugevdamiseks — Tallinna hästi rikkana.⁶⁰ Küll aga kinnitab see Russowi kroonika esimeses variandis leiduvat väidet, et välja veeti tuhandeid sälitisi vilja aastas.⁶¹

Tallinn oli küll Vana-Liivimaa tähtsaim, kuid sugugi mitte ainus sadam, mille kaudu eksporditi vilja. Kahtlemata turustati osa Eesti alal toodetud viljast Riia ja teiste linnade kaudu. Nii kaebas Uus-Pärnu raad 1556. a. sügisel ordumeistrile, et linna kodanikud ei saavat mingit kasu kaunis elavast kaubaringlusest, sest ainuüksi 1556. aasta suvel olevat riialased Uus-Pärnus ostnud 800 sälitist vilja väljaveoks, kuid mitte

⁵³ Vt. Die Quellen des Revaler Stadtrechts, zweiter Band, hrsg. von F. G. v. Bunge. Dorpat, 1847, lk. 99.

⁵⁴ Vt. Hanserecesse von 1256—1530, I Abt. Leipzig, 1870, 507, § 8.

⁵⁵ A. Attman, Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik, 1558—1595. Lund, 1944, lk. 32.

⁵⁶ B. Russouw, Chronica der Prowintz Lyffland. Bart, 1584, lk. 10.

⁵⁷ O. Liiv, Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts. Opetatud Eesti Seltsi toimetused XXVII, Tartu, 1935, lk. 168.

⁵⁸ Gunnar Mickwitz, Aus Revaler Handelsbüchern. Zur Technik des Ostsee-handels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts, Societas Scientiarum Fennica, Commendationes Humanarum Litterarum IX, 8, Helsingfors, 1938, lk. 69, 70.

⁵⁹ V. Niitemaa, Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia, Sarja B, Nide 76, 2, Helsinki, 1952, lk. 167.

⁶⁰ Tõsiseid kahtlusi tekitab ka V. Niitemaa püie lepitada Russowi ja G. Mickwitzi hinnanguid selliselt, et Russowi poolt esitatud arv tähendavat headel aastatel Tallinna toodava vilja koguhulka: kuna Tallinna umbes 6000 elanikku jagunenud 1000 majapidamise vahel ja headel aastatel soetanud iga majapidamine endale 5 sälitiselise viljatagavara, siis jäänud linna umbes 5000 sälitist. (V. Niitemaa, Der Binnenhandel, lk. 167).

⁶¹ B. Russouw, Chronica der Provinz Lyffland... beth in dat negeste 1577 Jar. Rostock, 1578, lk. 4.

ühtki säilitist Uus-Pärnu kodanikelt.⁶² Ka 1545. a. kaebasid Tallinna ja Tartu raad, et riialased olevat Uus-Pärnus ja selle ümbruses üles ostnud mitusada säilitist jahu ja rukkeid ning transportinud need väljavedamiseks Vana-Pärnusse.⁶³ Vaatamata Tallinna ja teiste linnade pingutustele kasutati XVI sajandi esimesel poolel vilja väljaveoks võrdlemisi ulatuslikult ka mittelinnalisi sadamaid, nagu Toolse, Kuressaare jt.⁶⁴

Niisiis pole viljakepsordi ulatuse kohta võimalik esitada ligilähedasi arve. Kuid eeltoodu põhjal võib siiski väita, et XVI sajandi keskel veeti hea, ja tõenäoliselt keskmisegi lõikusega aastatel Eesti alalt välja tublisti rohkem vilja kui turustati kohapeal linnade ja alevite elanikele.

Kuid välisturu mõju ei piirdu sellega, et ta neelas suurema osa n. ö. kaubalisest teraviljast. Siseturu mahu teatav, kuid kahtlemata aeglane avarandumine ei saanud kaasa tuua nimetamistväärtset viljahindade tõusu. Tallinna, Lüübeki ja Hamburgi turul ajavahemikus 1510—1560 toimunud viljahindade liikumise võrdlusest, mida tegi G. Mickwitz, ilmneb, et teatavate, osalt kohapealsest viljasaagist, osalt aga nähtavasti ka Balti mere basseinis valitseva poliitilise olukorra muutustest tingitud kõrvalekaldumistega järgisid rukkiahinnad Tallinnas viljahindade kõikumisi Lüübekis ja Hamburgis, mis olid tähtsaimateks viljakaubanduskeskusteks.⁶⁵ Tallinna turu viljahindade sõltuvus maailmaturust nähtub ka Tallinna rae kaebusest 1545. a.: kuigi viljasaak maal olevat sel aastal olnud hea, ei langevat viljahinnad sellest hoolimata.⁶⁶

G. Mickwiti poolt Tallinna Linnaarhiivi kaunis lünklike andmete põhjal koostatud diagrammidest tähtsamate import- ja eksportkaupade hindade evolutsiooni kohta aastail 1506—1559⁶⁷ nähtub, et kõige selgemat tõusutendentsi ilmutasid rukkiahinnad. 1525. aastast alates on nad 1506.—1515. a. keskmisest pidevalt vähemalt poolteist korda kõrgemad; 1546. a. ületasid nad kõnesoleva keskmise 3,6-kordselt ja 1556. a. paiku koguni 7,5-kordselt. Võrdluseks olgu märgitud, et peamise importkauba — soola — hinnad langesid 1551. a. paiku peaaegu 1506.—1515. a. keskmise tasemele, 1555. a. ületasid nad selle keskmise 1,8- ja järgmisel aastal 1,5-kordselt. Tõusu näitavad küll ka enamiku teiste laiatarbekaupade hinnad. Sajandi keskpaiga poole tuleb seda tõusu seletada nn. hindade revolutsiooni mõjuga. Kuna aga viljahindade tõus algas varem ja ületas tunduvalt teiste kaupade hindade tõusu,⁶⁸ siis tuleb selles eelkõige näha nõudmise suurenemist teravilja järele.

Mõisamajanduse tõus ja teotöö suurenemine, millega muide kaasnes talurahva õigusliku seisundi halvenemine, ei olnud omased ainult Eesti alale ja üldse Vana-Liivimaale. Samalaadsed protsessid toimusid ka Poolas, Venemaal, Ida-Saksamaal jm. — nad haarasid kõiki Elbest ida pool asuvaid maid. Erinevalt Lääne-Euroopast, kus üleminekuga keskaja kolmandasse perioodi XV sajandi lõpul algas feodaalkorra lagunemine, manufaktuurse tööstuse kujunemine ja kapitali esialgne akumulatsioon, toimus neis maades järgnevatel sajanditel feodalismi äärmuslike vormide väljaarenemine. Peatumata küsimusel, millest see ühel või teisel maal oli tingitud, võime ülaltoodu põhjal Eesti ala kohta konstateerida, et siin oli suurim tähtsus vilja väljaveol Läände, kus viljahinnad tõusid põllumajan-

⁶² V. Niitemaa, Der Binnenhandel, lk. 167.

⁶³ Sealsamas, lk. 168.

⁶⁴ Lähemalt selle kohta sealsamas, lk. 169—177.

⁶⁵ Vt. G. Mickwitz, Aus Revaler Handelsbücher, diagr. IV.

⁶⁶ Vt. V. Niitemaa, Der Binnenhandel, lk. 168.

⁶⁷ Vt. G. Mickwitz, Aus Revaler Handelsbüchern, diagr. I ja II.

⁶⁸ Rukkiahindade kõrval tõusevad eriti silmapaistvalt lina- ja kanepihinnad; selles hindade tõusus peegeldub meresõidu enneolematu areng.

dusega mittetegeleva rahva arvu suurenemise tagajärjel. Eesti ala geograafiline asend oli soodsaks eelduseks viljaekspordile. Eelnevalt nägime, et XV sajandi lõpul ilmub allikaisse hulgaliselt uusi mõisaid, terve rea teiste juures võisime täheldada mõisapõldude laienemist. Seetõttu näib meile õigena dateerida teoorjusliku mõisamajanduse hoogsama arengu algus XV sajandi lõpu ja XVI sajandi algusega. Sajandi keskpaiku oli teotöö paljudes mõisates juba tõusnud, kohati aga alles tõusmas tähtsaimaks feodaalse rendi vormiks. Liivi sõda ei toonud selles osas õieti midagi kvalitatiivselt uut, küll aga soodustas ta tunduvalt teoorjusliku mõisamajanduse arengut laiuti: ka seal (esmajoones Järvamaal), kus suurem osa maid oli seni olnud maahärra valduses, leiavad XVI sajandi viimastel aastakümnetel aset ulatuslikud läänistamised ning algab intensiivne eramõisate rajamine.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Saabus toimetuses
3. I 1958

О РАЗВИТИИ БАРЩИННОГО ПОМЕЩИЧЬЕГО ХОЗЯЙСТВА НА ТЕРРИТОРИИ ЭСТОНИИ В СЕРЕДИНЕ XVI ВЕКА

Х. М. Лиги

Резюме

В исторической литературе часто подчеркивается, что с конца XV столетия и вплоть до Ливонской войны на территории Эстонии шел процесс укрепления помещичьих имений и росла барщина. Тем не менее до настоящего времени этот вопрос не являлся объектом специального изучения. Существующие же исследования общего характера базируются на труде прибалтийско-немецкого историка Х. Боссе, в котором почти совсем не использованы архивные материалы, а бывшие в распоряжении автора источники толкуются неправильно.

Настоящая статья пытается внести ясность в вопросы развития помещичьего хозяйства и барщины в указанный выше период. В основу анализа положено сравнение количества зерна, собранного с барских полей — с одной стороны, и десятины, а также других натуральных податей, полученных с крестьянских дворов, — с другой. Подобные данные сохранились в отношении почти 50 имений (мыз) западной и северо-западной Эстонии. Соответствующие данные о частных имениях относятся в основном к территории Сааре-Ляэнского епископства. Анализ показывает, что 50—80 процентов зерна поступало в распоряжение частных имений с их собственных полей. Следовательно, в частных имениях западной Эстонии уже в середине XVI в. барщина имела большее значение, чем натуральный оброк. В еще большей степени сказанное относится к Харьюмаа и Вирумаа, а также к Тартускому епископству, где создание имений началось раньше, сеть их была гуще, сбыт зерна легче и почвы плодороднее. В орденских имениях зерно, полученное с собственных полей, составляло от $\frac{1}{4}$ до $\frac{2}{3}$ от общего количества собранного имениями зерна. При этом в Ярвамаа орденские имения собирали со своих земель относительно меньше, а в Харьюмаа и в западной Эстонии — относительно больше зерна. Аналогичное положение существовало и в монастырских имениях, где количество зерна, полученное с собственных полей, было сравнительно велико и доходило до $\frac{3}{4}$ от общего количества хлеба, заготовливавшегося монастырскими имениями. Наименее значительной является роль мызных полей в епископских имениях Сааре-Ляэнемаа.

Основываясь на данных размеров годового посева, автор делает попытку приблизительно определить количество тягловых дней, выполнявшихся в течение одной недели сошными крестьянами. Произведенные вычисления показывают, что в середине XVI в. для обработки участка земли, засеваемого одним ластом (≈ 3188 литров) зерна, требовалось около 6 барщинников с упряжками в течение всего года.

Самые высокие нормы барщины существовали в частных имениях: в середине XVI в. с владельца сошного двора (одного гака) обычно требовали 6 (а местами даже

и больше) тягловых дней в течение недели. В орденских имениях требовали выполнения 2—3 тягловых дней в неделю. Самые низкие нормы барщины были в Сааре-Ляэнских епископских имениях.

Для лучшего понимания развития помещичьего хозяйства сделана попытка определить количество имений, существовавших на территории Эстонии до Ливонской войны. Подсчет показал, что количество их достигало почти 500. Кроме того, в статье приводится таблица, в которой отмечается время (в пределах 25 лет) появления первых сведений о том или ином имении в исторических источниках. Выясняется, что в Харьюмаа и Вирумаа сеть имений была наиболее густой; за ними следует Тартуское епископство, а на орденских землях (особенно в Ярвамаа) имений было значительно меньше. Если в конце XIV и в первой половине XV вв. в Харьюмаа было уже значительное количество имений, то в других местах, в особенности в Вирумаа и в Тартуском епископстве, данные о подавляющем большинстве имений появляются лишь в источниках конца XV или начала XVI вв.

Удалось выяснить, что во многих имениях, уже ранее фигурировавших в источниках, в конце XV и в первой половине XVI вв. происходил процесс расширения барских полей за счет захвата помещиками крестьянских земель. Это дает возможность констатировать, что начиная с конца XV в. на территории Эстонии происходило интенсивное развитие барщинного хозяйства.

В статье рассматриваются также факторы, стимулировавшие это развитие. Основным из них явился экспорт зерна в Западную Европу, где в тот период росло количество населения, не занимавшегося сельским хозяйством, увеличивался спрос на сельскохозяйственные продукты и возрастали цены на них. Географическое же расположение Эстонии благоприятствовало экспорту зерна в эти страны.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
3 I 1958

DIE ENTWICKLUNG DER AUF FRONDIENT BERUHENDEN GUTSWIRTSCHAFT IN ESTNISCHEM GEBIET GEGEN MITTE DES 16. JAHRHUNDERTS

H. Ligi

Zusammenfassung

In der Fachliteratur ist oft die Entwicklung der Gutswirtschaft und die zunehmende Last des Frondienstes im estnischen Gebiet seit dem Ende des 15. Jahrhunderts, d. h. in der Zeit vor dem Livländischen Kriege betont worden. Bisher ist die Frage nur im allgemeinen berührt worden, wobei man sich auf den deutsch-baltischen Historiker H. Bosse gestützt hat. H. Bosse hat aber in seiner Arbeit fast gar kein Archivmaterial herangezogen und die wenigen ihm als Unterlage dienenden Urkunden falsch ausgelegt.

Im vorliegenden Artikel wird der Versuch unternommen, die Entwicklung der Gutswirtschaft und des Frondienstes bei Beginn des Livländischen Krieges zu verfolgen, indem die Mengen des auf den Hofesfeldern geernteten und des von den Bauern in Gestalt des Zehnten und anderer Naturalabgaben gelieferten Getreides verglichen werden. Diesbezügliche Angaben sind für etwa 50 Gutshöfe West- und Nordwestlands vorhanden. Die Angaben über private Gutshöfe beziehen sich hauptsächlich auf den kontinentalen Teil des Stiftes Saare-Lääne (Oesel-Wiek). Sie bezeugen, dass auf den privaten Gutshöfen 50—80% des in Besitz der Gutsherren übergehenden Getreides auf Hofesfeldern geerntet wurde. Somit war die Fronarbeit auf den westestnischen privaten Gutshöfen schon Mitte des 16. Jahrhunderts von grösserer Bedeutung als die Naturalrente. Es sollte dies noch mehr für Harjumaa und Virumaa (Harrien und Wierland), sowie für das Stift Tartu (Dorpat) gelten, wo die Gutshöfe früher entstanden, ihr Netz sich bedeutend dichter gestaltete, der Absatz des Kornes leichter und der Boden fruchtbarer war. Auf den Ordensgütern macht der Ertrag der Hofesfelder $\frac{1}{4}$ — $\frac{2}{3}$ des den Gütern zufallenden Getreides aus. Dabei ist der Anteil der eigenen Ernte auf den Ordensgütern von Järva (Jerwen) kleiner, während er auf denen von Harjumaa (Harrien) und von Westestland grösser ist. Auch auf den Klostergütern ist der Anteil des auf Hofesfeldern geernteten Getreides verhältnismässig gross, — bis 75%. Auf den Gütern des Stiftes Saare-Lääne ist der Anteil des Ertrages der Hofesfelder am geringsten.

Der Autor des Artikels bemüht sich, auf Grund der jährlichen Aussaat der Gutshöfe die auf je einen Haken fallende Zahl der Spanntage annähernd zu bestimmen. Entsprechende Berechnungen ergeben, dass man um die Mitte des 16. Jahrhunderts bei einer jährlichen Aussaat von einer Last jahraus-jahrein an die 6 Spanndienstarbeiter zu beschäftigen hatte.

Am schwersten war die Fron auf den privaten Gutshöfen. Mitte des 16. Jahrhunderts wurden dort gewöhnlich 6 Spanntage wöchentlich vom Haken verlangt (stellenweise auch mehr). Die Ordensgüter beanspruchten wöchentlich 2—3 Spanntage. Am leichtesten war die Fron dagegen auf den Gütern des Stiftes Saare-Lääne.

Zwecks besserer Erklärung des Entwicklungsganges der Gutswirtschaft wird der Versuch gemacht, die Zahl der vor dem Livländischen Krieg in Estland vorhandenen Gutshöfe festzustellen; sie ist etwa 500. Auch wird eine Tabelle über das erstmalige urkundliche Auftreten dieser Güter gebracht, aus der zu ersehen ist, dass das Netz der Güter in Harjumaa und Virumaa, sodann aber im Stift Tartu am dichtesten war. Das Ordensgebiet (besonders Järva) zählt viel weniger Güter, während in Harjumaa schon im 14. Jahrhundert und in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts zahlreiche Güter zu finden sind, so sind die meisten Güter in Virumaa und im Stift Tartu erst seit dem Ende des 15. bzw. Anfang des 16. Jahrhunderts nachweisbar. Bei verschiedenen früher entstandenen Gutshöfen lässt sich durch eine nähere Untersuchung die Erweiterung der Hofesfelder auf Kosten der Dorfsfelder seit dem Ende des 15. und der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts verfolgen. Wir können also im estnischen Gebiet schon Ende des 15. Jahrhunderts eine intensive Entwicklung der Gutswirtschaft beobachten.

Schliesslich werden im Artikel auch die Gründe dieser Entwicklung betrachtet: zu allererst die Kornausfuhr nach Westeuropa, wo damals die Zahl der nicht agrikolen Bevölkerung im Steigen begriffen war, wodurch die Nachfrage nach landwirtschaftlichen Erzeugnissen wuchs und deren Preise stiegen. Die geographische Lage des estnischen Gebietes begünstigte die Kornausfuhr.

*Institut für Geschichtsforschung der
Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 3. Januar 1958